

ЛАНДШАФТИ ПАМ'ЯТІ: З ЕКСПЕДИЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПРИНГУЛЛІ

Любов Боса, Олександр Босий,
Анастасія Журавльова

УДК 39(477.65):001.891.3

У статті представлено деякі результати комплексного дослідження кількох населених пунктів Приінгулля, що передбачало збір історико-етнографічної інформації та аналіз основних складових культурного ландшафту краю.

Ключові слова: Володимир Ястребов, козацькі роди, культурний ландшафт.

В статье представлены некоторые результаты комплексного исследования нескольких населенных пунктов Приингулья, которое предусматривало собирание историко-этнографической информации, а также анализ главных составляющих местного культурного ландшафта.

Ключевые слова: Владимир Ястребов, казацкие роды, культурный ландшафт.

The article presents some results of an integrated study on several settlements of the Inhul River area, which involved collecting the historical and ethnographic information and analysing the main components of cultural landscape of the region.

Keywords: Volodymyr Yastrebov, Cossack families, cultural landscape.

Вивчення козацької спадщини в колективній пам'яті населення різних українських територій є одним з напрямів досліджень «Українського етнологічного центру» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Торік було організовано етнографічну експедицію у села Бобринецького та Компаніївського районів Кіровоградської області, де Володимир Ястребов, тоді ще молодий історик, археолог та етнограф, наприкінці ХІХ ст. виявив та обстежив колишні козацькі зимівники. У статті «В запорожском захолустьє» [3] він подав результати своєї історико-етнологічної розвідки поселень на річках Інгул та Сугоклія.

Досліджуючи Південь кінця ХІХ ст., учений досить критично оцінював стан збереження народної традиції у краї і зауважував, що тут повсюдно набула поширення «солдатсько-трактирна культура». При цьому вона настільки розмивала народну традицію, що дослідник переймався питанням, чи не стануть його сучасники свідками народження нового субетносу. Проте В. Ястребов, як і Д. Яворницький та Я. Новицький, убачав альтернативу такому нівелюванню в місцевій культурі, що сформувалася на основі

загальноукраїнських народних традицій. Тоді вона ще утримувалася на територіях колишніх запорозьких зимівників, де проживали нащадки козацьких родів і передавали її новоприбулим. У наукових розвідках В. Ястребова виразно простежується ландшафтний підхід до дослідження, що дозволяє навіть сьогодні уявити колишню культуру краю в природно-географічному докіллі [4]. Нині маємо яскраві та чи не єдині в цій локації етнографічні свідчення про соціокультурний побут колишніх зимівників ХІХ — початку ХХ ст., завдяки здійсненому вченим опису козацьких поселень (Олексіївка, Морквина, Коротяк, Лозуватка, Бузова та ін.) на Інгулі та його притоках.

Заплановане нами комплексне дослідження кількох сіл Приінгулля передбачало збір історико-етнографічної інформації та аналіз основних складових культурного ландшафту краю. Під час експедиції було проведено біографічні інтерв'ю, а також фокусовані інтерв'ю з різними групами місцевого населення: робітниками сільськогосподарських підприємств, учителями, школярами, мешканцями окремих кутків. Інтерв'ю мало напівструктурований характер і відбувалося за програмою, що скла-

далася з таких тематичних блоків: опис місцевості, історичні уявлення (про козацтво, події радянського періоду тощо), локальна самосвідомість місцевих жителів, сучасні й традиційні господарські практики, обрядовість та ін. Просторовий акцент дослідження обумовив широке використання візуальних методів. По-перше, проводилася фото- і відеофіксація, по-друге, до дослідження було активно залучено різномірний візуальний матеріал: респонденти коментували представлені їм світлини, а також фото з власних родинних альбомів; власноруч складали плани колишніх кутків, вулиць, садів. Поруч зі стаціонарною бесідою важливим елементом були відвідання топооб'єктів, під час яких інформанти виступали в ролі екскурсоводів. Респондентів ознайомлювали з матеріалами В. Ястребова, які він зібрав у їхній місцевості, просили прокоментувати деякі його спостереження та висновки. Для учасників експедиції особливо значущим було врахування діалогової природи інтерв'ю. Важливий вислід цього — увага до комунікативних аспектів дослідження, врахування контекстності отримуваної інформації, мимовільне стимулювання зацікавленості самих інформантів у науковому пошуку. Респонденти охоче йшли на контакт, радили і шукали наступних оповідачів, нарікали і жалували, що так багато втрачено. Варто сказати, що нашими помічниками, невеличким колективом вчителів і школярів, уже був розроблений один з козацьких туристичних маршрутів краєм, з яким вони ознайомили і нас.

Ландшафт і пам'ять. Під час свого дослідження В. Ястребов звернув увагу на збереження залишків старовинної козацької культури на місцях колишніх зимівників (виразним маркером цього є топоніми, що походять від імен засновників), які простягалися переважно по берегах і в долинах рік. Таке розташування відповідно впливало і на весь господарсько-культурний комплекс. Дослідник стверджував, що на місцях колишніх зимівників на річках Сугоклія та Інгул ще живі давні звичаї, і навіть молодь, яка так радо

запозичує все нове, дотримується традицій. «Населення Олексіївки, — писав він, — впадає в очі красою типу: високим зростом, овальним обличчям з великими карими очима і прямим рельєфним носом, відзначається високим відчуттям власної гідності, що виражається, до речі, звичним розмовним звертанням “козаче”; у тутешньому костюмі, особливо жіночому, досить уперто тримається старовина, так як і в моралі, і в звичаях помітне збереження давніх обрядів: на весілля печеться коровай, лежень і дивень, готується гільце, а при в'їзді молодих у двір запалюється багаття, батькові молоді дарують борону з бугаєм із хліба, виконують веснянки, святкують Івана Купала і пам'ятають дівку Маринку» [3, с. 722]. Також дослідник зазначив, що молодь утворювала парубочу і дівочу громади, вибравши отамана та отаманшу. З-поміж інших громадських обов'язків вони піклувалися про чистоту криниць.

Детально обстеживши місцевий ландшафт, В. Ястребов виявив і зафіксував мікротопоніми (назви балок, криниць, печер, скель) та легенди, які засвідчують на цих теренах давню козацьку присутність, дослідив прізвища і родоводи козаків-засновників місцевих зимівників на Інгулі та Сугоклії. В Олексіївці — це Залізняка, Гурала (Гура), Тороп, Сова, Великий, Бондаренко, Гавриш, Будяк, Швидкий, Колонтаєвський, Лабза (він же Вербовий), Шадура і Брунька, а їх сусіди по зимівниках — Морква, Лозовий, Перепелиця, Бузько, Москаленко та ін.

В. Ястребов писав, що на місці Олексіївки раніше розташовувався зимівник батька (а до того й діда) відомого гайдамаки Максима Залізняка. Зауважимо, що першими версію про цю місцевість як батьківщину М. Залізняка висловили А. Мордовський та А. Скальковський. У низці сучасних наукових, довідкових видань імовірним місцем народження легендарного ватажка гайдамаків називають Івківці або ж Медведівку, що в околицях Холодного Яру, звідки він із повстанцями розпочав свій похід на Умань. Ці висновки базуються на

двох архівних документах: «Рапорті отамана Тимошівського куреня про Максима Залізняка від 2 липня 1768 р.» та «Протоколі допиту Максима Залізняка в Каргопільському карабінерному полку від 26 липня 1768 р.» — і висловлені в розвідках В. Голобуцького, П. Соси, Н. Лавріненка та інших, але розходяться з версією, зокрема, П. Мірчука — автора ґрунтовної праці «Коліїщина: гайдамацьке повстання 1768 року» [2].

Проте всі автори, на думку бобринецького дослідника Г. Лашкула, не брали до уваги ще одну архівну розвідку, зроблену В. Ястребовим і викладену в статті «В запорожском захолустьє» [3]. У ній на основі низки місцевих земельних та купчих документів XVIII ст. дослідник обґрунтовує тезу, що найімовірнішим місцем народження відомого ватажка гайдамаків є село Олексіївка, на території якого раніше був родовий зимівник діда та батька Максима. Також В. Ястребов засвідчив, що на околиці Олексіївки є курган, який зветься Залізнякава Могила. Примітно, що саме з гайдамаччиною в сучасній Олексіївці пов'язано найбільше місцевих переказів і топонімів.

За розповідями вже нинішніх жителів села, на тому примітному кургані, що при в'їзді в село зі сторони Бобринця, колись була гайдамацька спостережна вежа. Тепер з вершини цього величезного кургану (найбільшого з усієї групи) перед нами відкрилися далекі мальовничі краєвиди степу. По периметру кургану розташовані скупчення (купки) невеликих каменів. За кілька десятків метрів від нього нами виявлена ще одна довга і плоска стела із загостреною верхньою частиною (імітація голови), що є досить характерним для поховань кочових курганних культур епохи ранньої бронзи. Стела, вочевидь, була виорана плугом і лежить наполовину виступаючи із ріллі. Ймовірно, що на цьому місці первісно знаходилася могила під одним з розораних курганів, яких на полі кілька. Усі вони колись утворювали смугу, що простягалася майже на 2 км, і складала групу з 9 курганів, які позначені на військово-топографічній карті Ф. Шу-

берта кінця XIX ст. За нашими даними, археологи ці місця детально не обстежували. Тому основним джерелом свідчень про них залишаються праці В. Ястребова [3; 4]. За кілька кілометрів на південь понад Інгулом на полі збереглася ще одна група курганів, розташованих у ряд. Частину їх розорано було вже в радянський період, але вони також позначені на карті Ф. Шуберта. Навколо деяких курганів спостерігається скупчення каменів, якими вони, очевидно, були обкладені в давні часи. Найбільші кургани нині позаростали чагарниками та деревами, а в густій траві приховані численні лисячі нори. У довколишніх селах побутують перекази про скарбощукачів, які порушували спокій цих могил.

Про легендарну минувшину краю нагадують Гайдамацька печера в скелі на березі Сугоклії та урочище Литий Камінь, де таборували чумаки. Місцеві жителі знають кілька давніх криниць і джерел, про які існують цікаві перекази та легенди. У Володимирській балці, що на околиці м. Бобринця, Г. Лашкул показав нам місцеву природну пам'ятку — джерело, яке витікає з-під скелі, на якій є зображення двох перехрещених хрестів. На гілках дерев, як це часто буває, відвідувачі залишають різнокольорові стрічки, загадуючи бажання. На жаль, це джерело останнім часом стало надто популярним об'єктом для туристів і паломників, адже до нього на кам'яному спуску в балку невідомі «активісти» спорудили навіть бетонні сходи та великий хрест біля них, що порушило первісний краєвид. Старожили згадують про ще одну місцеву криницю, у якій була настільки смачна вода, що, навіть помираючи, люди просили «наостанок напитися з неї» (БЄ). Очевидно, ці криниці в давнину освячувалися, до них приходили, коли протягом тривалого часу не було дощу. Один з респондентів розповідав, що і в радянський період «під час засухи батюшка набирив з криниці освячену воду у балон і обходив з процесією поля та кропив водою» (ЦММ).

Тож ми порівняли ландшафтні особливості краю, описані В. Ястребовим, із їх су-

часним станом. Природа так само розкішна, вражають первісним краєвидом широкі балки з виходами гранітних скель, схили яких покриті незачепленою плугом рослинністю та поодинокими живописними кущами шипшини, глоду, терну з яскраво-червоними та синіми плодами. Нині збереглися давні назви балок — Тернова, Широка, Вертієва, Вербова. Річки Інгул та Сугоклія значно зміліли через зарегулювання ставками та розорювання схилів. Рибальство як повноцінний промисел, що давав вагомий додаток до раціону селян, перетворилося хіба-що на дитячу забаву, а ще в 1960-х роках після повеней «на городах у ямках хазяйки визбиравали в пелени карасів» (БОП). Навколишні родючі ґрунти упродовж тривалого часу давали великі врожаї зерна. Проте, за словами місцевих жителів, сучасним керівникам сільськогосподарських виробництв варто було б дотримуватися усталеного способу господарювання, не виснажуючи землі, вирощувати традиційні для цієї місцевості культури тощо (ТГА).

Організація життєвого простору. Рельєф краю — хвиляста лесова рівнина, розчленована долиною річки Сугоклія, численними ярами та балками. У багатьох місцях на поверхню виходять кристалічні гранітні масиви та поклади каоліну. Саме село Олексіївка розташоване в мальовничому урочищі на березі однойменної річки. Назва її походить від тюркського слова «сага», чи «осага», — масні або руді плями на воді, тобто — «Жовта річка». Саме в цій природній петлі степової річки, на землях, що належали Вольностям Війська Запорозького, природно і започаткували хутір перші його поселенці — запорозькі козаки. Як і в давнину, нині село Олексіївка складається з кількох великих кутків: Козацький Кут, Хутір та Сніжкове. З кінця XIX ст. до них додалися Надєждівка та Заводське. В. Ястребов зазначав, що мешканці Козацького Кута тривалий час осібно трималися від перевезених і поселених на правому березі річки сніжківців. У селі й нині жартівливо називають нащадків тих переселенців «снігурами», а одна

з респонденток зі Сніжкового пригадала, що колись діти з інших кутків при зустрічі співали таку примовку: «Снігурі, дукачі били бога на печі» (БЄ). Старожили розповідають, що сніжківців перевезено з Валківського повіту Харківської губернії. Відомо, що ті поселення заснували козаки з Правобережжя. Уже потім багато хто із заможних козацьких родів повернувся на колишні землі, відкупивши їх у царської адміністрації. Так, на Слобожанщині існував «Сніжковий кут — маєток А. О. Задонської, на плоскій місцевості, з благоустроєм тінистим садом», — повідомив Г. Лукомський у книзі «Старинные усадьбы Харьковской губернии» [1]. (Ще тут можна було простежити одну з особливостей функціонування механізмів колективної пам'яті — це певні історичні розриви: повсюдно було зафіксовано місцеві твердження щодо сніжківців, яких, за одними оповідями, виміняв на собак якийсь поміщик, за іншими, — сама Анна Задонська. У будь-якому разі, у В. Ястребова про такий обмін не йдеться).

До революції Анна Задонська володіла землями також і в Олексіївці. У селі вона, спираючись на допомогу земства, збудувала школу, у якій, одразу після відкриття в 1907 році, навчалися 203 учні (152 хлопці та 51 дівчинка). Тут на околиці села (нині куток Заводське) вона збудувала завод із заготівлі та переробки каоліну (за іншою версією — заводу не було, а тільки каолінові копальні). Відкритим залишається питання існування в Олексіївці і цегельного заводу, але в селі збереглося досить багато зразків цегли з клеймом «АЗ» — Анна Задонська, з якої був побудований її маєток.

Дотепер в Олексіївці вціліло лише дві архітектурні пам'ятки кінця XIX — початку XX ст. з елементами класицизму та модерну. У верхній частині будинків, по периметру карниза стін зберігся орнамент, викладений із різноформатної цегли, — з кількома рядами геометричних, ритмічно організованих смуг. Навіть у шкільному туалеті (який знаходиться у дворі) ми побачили вмуровані в підлогу це-

глини із логотипом «АЗ», виготовлені цегельним заводом, який, за свідченнями місцевих жителів, збудували на околиці села у ХІХ ст. Саме цей завод мав забезпечити будівництво панського маєтку, нової церкви, господарських споруд тощо. Заводу давно вже немає, але ця частина села за старою звичкою так і називається — «Заводське».

Для Олексіївки характерне традиційне розташування вулиць понад річкою, а найдавніша частина села — Козацький Кут — знаходиться в природній петлі донині досить широкої тут річки Сугоклія. У радянські часи паралельно до старих вулиць додалися кілька нових. У селі збереглося досить багато традиційних українських хат (однокамерних, двокамерних і трикамерних) кінця ХІХ — початку ХХ ст., значна частина яких стоїть уже пустою. Планування двору представлене кількома варіантами: зокрема господарські споруди знаходяться навпроти хати, у глибині двору збоку хати, та інколи три-чотири господарські приміщення, включно з льохом, прибудовуються в одну лінію з хатою. Про одну з таких хат респондентка розповідає: «Оце наша хата вилася за один день. Топтали, стропила такі були <...> колотили, отуто яма була із глиною і соломом, а наверху багато жінок топтали. Оце застелять соломом, ллють раствор глини, і топчуть, топчуть. За день оце стіни вилили. А батьківська хата (у дворі за нашою) була збудована у 38-м годі. Зроблена із лампачу» (ТОД).

Привертає увагу декор вікон з віконницями. Верхня частина більшості вікон традиційно для села зроблена у вигляді злегка зігнутої дуги, під якою розміщені плоскі ромбовидні фігури-символи або ж прорізи дерев'яні орнаменти у вигляді завитків. На місці воріт (у кількох покинутих садибах) можна бачити вкопані в землю великі камені — ворітні стовпи, до 1 м і вище. Трапляються муровані огорожі. Деякі з сучасних металевих воріт прикрашені яскравими декоративними квітами та картинами місцевих художників (композиції з квітами, «Три богатирі», «Хлопці і

дівчата жартують біля кладки», «Діти граються біля річки», «Панорама села з хатами і тополями» тощо). На більшості декорованих металевих воріт та на парканах жителів села можна бачити численні варіанти ромбовидних композицій.

Оригінальними архітектурними об'єктами села, причому не за конструкцією, а за розміщенням, є місцеві колодязі. На одній з вулиць кутка Сніжкове кілька криниць знаходяться посередині проїжджої частини дороги, яка навколо них просто роздвоюється. Місцеві жителі пояснили таке розташування особливостями підземних «плаунів» та специфікою ґрунтових вод.

Як і в багатьох інших селах, в Олексіївці, на жаль, знищено старовинне козацьке кладовище, а на його місці побудовано нову двоповерхову школу та сільраду. Свідченнями того, як у колективній свідомості відбиваються факти порушення усталених звичаїв, є побутування оповідей про привидів, які в нічний час з'являються у стінах школи. Неподалік, у хащах біля колишнього знищеного сільського кладовища, ми виявили кубічний фрагмент мармурового надгробка, на якому є напис «Андрей Осипович Гартль, род. 17 апреля 1824 г. + 25 апреля [1889?] г.» (рік збито зубилом), а на бічній стороні блока вибито напис «10 тра. 1931 року. Угол. КЛав. И. Дорбалюк», а ще нижче — нечітко слово «Б И Д А» (?). У селі відомо про двох чоловіків з таким прізвищем, які жили на початку ХХ ст. Місцеві мешканці розповіли, що поруч знаходяться залишки зруйнованої тепер ферми, у фундамент якої в 1930-х роках була закладена частина надгробків зі старого сільського кладовища.

Неподалік вулиці Козацької знаходиться напівзруйноване приміщення сільської церкви, яку закрили в 1930-х роках. За переказами, перша дерев'яна церква була побудована ще в козацькі часи. Пізніше на її місці збудували кам'яну, а тепер вона заросла чагарниками і стоїть у запустінні в самому центрі села. Після Жовтневого перевороту куполи церкви

зруйнували, зафарбували настінні розписи й організували тут клуб. У післявоєнні роки у будівлі влаштували склад мінеральних добрив, які за кілька десятиліть глибоко в'їлися в товсті стіни. Також нами записано ряд оповідок про «Божу кару», що спіткала виконавців руйнувань святині. Нині в селі мріють про її відновлення.

Локальна ідентифікація жителів краю.

У ході експедиції нами встановлено, що прізвища засновників нинішньої Олексіївки, які називав В. Ястребов у кінці XIX ст., і тепер широко побутують у селі. Виявлені нами в Олексіївці дві метричні книги з колишньої церкви допомогли відстежити, які прізвища були поширені в селі в кінці XIX — на початку XX ст. Записи в цих книгах велися від 1891 по 1908 роки. З них ми встановили спорідненість кількох сучасних місцевих родів на основі фіксації народжень (з днем хрещення та прізвищами хрещених батьків), одружень (з прізвищами свідків) та років смерті жителів Олексіївки (інколи з діагнозом хвороби).

Було отримано неоднозначні результати щодо козацької ідентифікації краю. Найменше себе ідентифікували з козацьким минулим робітники, більшість яких — приїжджі люди. Натомість відбувається актуалізація історичної пам'яті у школярів, що, безсумнівно, викликано останніми подіями в Україні. Так, у відповідь на питання про час існування козацтва п'ятикласники і шестикласники говорили, що й «сьогодні є козаки», підтвердженням чого був Майдан та героїчна поведінка земляків в АТО. Зокрема, місцевим героєм є Володимир Чміленко, фермер із сусіднього села, який загинув на Київському Майдані. Нещодавно учні разом зі своїми вчителями розробили туристичний маршрут до цікавих історичних і природних місць в околицях Олексіївки, більшість з яких позначена козацькими топонімами та героїчним минулим краю. Діти Олексіївки знають, чиї прізвища вони носять. Звичайно, це заслуга і нинішніх вчителів. У цьому ми переконалися, взявши інтерв'ю у директора школи та історика, які

за збігом обставин виявилися ще й невістками в сім'ях прямих нащадків одного із засновників села — роду козака Гури. Запитали і в іншій вчительки, Валентини Коваль, чи знають діти, що серед них багато потомків козацьких родів? Вона повідомила, що в школі їм розповідають про це. «Обов'язково. І коли доходим Шевченка, учим "Гайдамаки" і там про Железняка, я кажу, він же не там народився, він нашій, олексіївській. Ми тим гордимся. А про нього мені розказував батько» (КВМ). В. Коваль була одним з наших провідників до пам'ятних місць, захоплено розповідала про свій рід, який повуличному називали «репаними козаками»: «Вони кріпосними ніколи не були. Це і баба завжди наголошувала, що вони були вільні. І дід сильно гордився тим, що вони кріпаками ніколи не були. Чогось їх називали "козаками репаними" <...> Постійну присутність померлих родичів я відчуваю, цим я і живу. Коли я йду крізь те старе місце (де була хата батьків), мені аж холодно стає, отако. Я знаю вони єсть. А тоді на Різдво мама навчила молитви, така гарна, коли згадуєш усіх в тій молитві. Казала, що у молитві згадуй не тільки себе, а й тих, хто уже пішов <...> Серед них є ті, кого нема кому згадати, згадай рід свій, сущих і не сущих, і тих, кого ніхто не згадає: хто в морі втопився, хто в лісі вдавився, хто в дорозі далекий загубився» (КВМ).

При цьому помітно, що в сусідніх селах, нині малолюдних та зі змішаним населенням, майже не збереглося виразної пам'яті про козацьку старовину. Це такі села, як Моркви́на (походить від зимівника козака Моркви), Коротяк (зимівник відомого запорожця Климента Перепелиці), Лозуватка (від зимівника Лозового) та Бузова (від козака Бузька). І тепер варто завдячувати лише В. Ястребову, який 150 років тому записав ще живі в устах старожилів легенди про цих козаків. Проте у с. Бузова ми зустріли літню оповідачку, яка дуже бідкалася з приводу руйнування історичного довкілля: «Оце в нас одна біда, зорали дорогу Кримську! Я б їх усіх скубла, не

знаю як! Шо вони роблять з цією дорогою?! Це пам'ятна дорога! <...> І це сюдою їздили чумаки по сіль у Крим. Це видатна дорога! У нас у селі за Таніною хатою, щас там дереза росте, — оце там була козацька корчма. Це вони там зупинялися. І ото там, я ще пам'ятаю, були розвалини» (БЛ). Від неї ми дізналися чимало про місцеву старовину, яка утримується ще в певних пам'ятних місцях. «Був у нас пан Перепелиця. Оце він край Коротяка жив. Щас Байдацький там живе, а напроти нього — там будівлі панські були, сюди, де оце січас школа, кухня на тім місці, а тут осьо сюди — то його [Перепелиці] маетки були. Він з роду отих козаків Перепелиць (від Климентя), які тут перші оселилися. Я вам скажу, що і я спадкоємець козацького роду. Це у мене був прадедушка — Сіромаха Антон Минович, а в його був син Сіромаха Микита, це вже мій дедушка <...> Сіромахи, Сироти, Хмуренки, Жуки отам на Морквині жили — це були все рідня і всі козацького роду» (БЛ). Жінка розповіла, що в слободі Кліма Перепелиці була дерев'яна церква на честь Покрова, куди було пожертвовано запорожцями на престольний хрест. І вже з офіційних документів дізнаємося, що на місці давньої церкви в 1805 році відбулася закладка кам'яного храму. Оскільки 28 лютого 1805 року архієпископом Катеринославським, Херсонським і Таврійським Афанасієм була дана грамота на благословіння (за № 525) на побудову церкви. Її будівничий — повітовий поміщик майор Перепелицин. За словами працівниці селищної ради, нині ця напівзруйнована будівля є предметом зацікавлення церковної громади села Коротяк (ЛМВ).

У цілому опитування представників козацьких родів виявило й кілька спільних пізніших мотивів: репресії влади, переслідування заможних родин та інакомислячих після революції та в 1930-х роках. За розповідями, з усіх навколишніх сіл Олексіївка найбільше постраждала від голоду 1933 року та репресій. «Ну була колективізація, багатші люди, будем казати хазяїни

сільського господарства, хто не встиг утікати, тікали туди в Кривий Ріг, на Донбас. А хто не встигав, то гнали десь туди в Магадан, на Сибір» (ТГА).

У селі до сьогодні побутують перекази про винуватців тих подій. «А коли почали оце розкуркулення, казала моя баба Ганна, приїхав такий собі Мохов, він був із отих росіян тисячників-комуністів, що їх послали на села. Казала баба: “Рябий, кривоногий, гидкий, малий, а яке ж воно було клятуще! Це страх господній!” Оце люди як лаялися, то казали “Шо ти, наче Мохов”, “Дурне, як Мохов”. Це в людей вже, знаєте, як афоризм пішов по селу: “Дурний, як Мохов”. Це, казали, страшна людина була» (КВМ). «Не було ж тоді шо їсти, а вона (моя тітка) украла відро пшениці. Та й засудили її на 10 год, одправили аж на Колиму. А маминого дядька тоже репресували, і туди ж — на Магадан, на цю ж Колиму. Нізащо. Так забрали та й усе. Це не то шо за 5 колосків. Прямо забрали, і він не знав за шо, і потаскали аж туди» (ТОД).

Від голоду не рятувала навіть річка. «Ой, оце ж розказувала моя баба Оксана, скільки ж людей загинули в річці. Лізли по оті черепашки. Голодні такі, геть слабкі. У річку, каже, зайде, а вийти не може. І ото, каже, впало, і там в річці зосталося» (КВМ).

Поведінку деяких своїх земляків свідок згаданих подій 95-річна Євгенія Будяненко пояснює так: «Знаєте, коли людина голодна, вона стає така безразлічна, мабуть і пізніше це в їхніх дітях проявилось» (БЄ). Показово, що дехто із селян навіть змінював свої прізвища під тиском різних обставин. Так, один з потомків козака Сиви став Маєвським (ТОД), а один з Давиборців змінив своє прізвище на Ткаченко. На фронтах Другої світової війни загинуло багато нащадків уцілілих козацьких родів.

Та попри всі історичні катаклізми, до кінця 1980-х років Олексіївка стала міцним господарством. Георгій Ткаченко (нині пенсіонер, раніше працював листоношею, керівником птахокомплексу) стверджував, що майже всі корінні

мешканці є нащадками козацьких родів, адже кожна сім'я до початку ХХ ст. налічувала не менше дванадцяти осіб. «Про козаків, які за-снували село, знаю таке. Селу, кажуть, вже більше ніж 500 років. Воно, значить, старше за Бобринець. [Називає представників давніх родів у селі] Гороп Карпо, Гавриш Никифір, Бобоша Хома, Корнівецький Петро. Ще є Гури. Вербових було три брати: Володимир Павлович і Степан Павлович померли в Олексіївці, а Іван Павлович жив у Бобринці. Великих тут дуже багато. Була така баба Карлиха Велика. Оце од неї, вроді, пішло того роду дуже багато. Столяром у селі був Трохим Сова. Він від мене через річку жив. Він вуліки робив, а тоді і його син Пилип. Сова Трохим завжди розводив бджоли. Ще до війни він уже займався вуліками. Гавриш Дмитро Мусійович. Малював він непогано. На воротах разне, там казки, квіти. А по спеціальності він механізатор і тракторист. Тут ще була Молдован Марія, а її дочка Таміла була завідуючою Будинку культури. То вони ото вугли розмальовували, то разні рози, то голуби, ото всяке таке рисували на хатах» (ТГА). Також він розповів як про хазяйновитих, так і про неспроможних керівників колишнього місцевого колгоспу-мільйонера в 60–80-х роках ХХ ст. Прикметно, що незважаючи на катастрофічні процеси для сільських господарств на початку 90-х років ХХ ст., місцеві фермери не допустили заїд до розкрадання майна колгоспу і самі очолили сільськогосподарські підприємства. (Серед них був і наш провідник Володимир Рижков, якому ми вдячні за допомогу під час експедиції). Кілька з них потім брали активну участь у Майданах, захищаючи своє право на волевиявлення, а зараз завзято допомагають військовим, це, зокрема, Володимир Рижков, Олексій Цокалов та ін.

1. *Лукомский Г. К.* Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. – Харьков : Райдер, 2001. – 96 с. : ил., 72 л. фотоил.

2. *Мірчук П.* Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 р. / П. Мірчук. – Нью-Йорк, 1973. – 319 с.

3. *Ястребов В.* В запорожском захолустье / В. Ястребов // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 721–729.

Попри усталену думку щодо марності спроб дослідження козацької спадщини в сучасних реаліях, вважаємо такі польові розвідки актуальними й перспективними. Варто наголосити і на досить помітному явищі — активізації козацької складової в суспільній свідомості у зв'язку з подіями на Майдані 2013–2014 років і війною на Сході.

Використавши культурно-ландшафтний підхід у дослідженні, ми переконалися, що просторові асоціації помітно допомагають старожилам пригадати почуті в ранньому віці оповіді, забуті події, активізують колективну пам'ять. Спираючись на викладену в розвідках В. Ястребова інформацію, доходимо висновку, що нині може бути продуктивним підхід щодо виявлення в колективній свідомості місцевих мешканців образу козацького краю, описаного ним наприкінці ХІХ ст. І зараз проживають тут нащадки козацьких родів. Збережена козацька топоніміка. Збережено топонімічний фольклор. Загалом присутня традиційна організація життєвого простору, хоча окремі локуси трансформовано чи зруйновано. Найменше зберігся традиційний обрядовий комплекс, який, як і повсюдно на Півдні України, зазнав суттєвих деформацій. Не виявлено давніх традиційних зразків одягу, за винятком Бузової (за окремими свідченнями, такі зразки одягу та рушників були передані в районний та обласний музеї).

Зроблено спробу встановити ініціаторів масового переселення з Валківського повіту Харківської губернії. Це, ймовірно, нащадки знаних козацьких родів — М. Кир'яков, А. Задонська, що також вимагає спеціального вивчення. Водночас окреме польове дослідження проведено на зазначеній в цій розвідці території Слобожанщини, матеріали якого нині готуються до друку.

4. *Ястребов В.* Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // Записки Императорского одесского общества истории и древностей. – 1894. – Т. XVII. – С. 63–176.

Список інформантів

БЄ – Будяненко Євгенія, 1920 р. н. Записали Л. Боса, О. Босий 15 вересня 2015 р. у с. Олексіївка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.

БЛ – Басиста Лідія, 1935 р. н. Записали Л. Боса, О. Босий, А. Журавльова 29 вересня 2015 р. у с. Бузова Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.

БОП – Бершадська Ольга Павлівна, 1991 р. н. Записали Л. Боса, О. Босий, А. Журавльова 29 вересня 2015 р. у с. Олексіївка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.

КВМ – Коваль Валентина Миколаївна, 1967 р. н. Записали Л. Боса, О. Босий, А. Журавльова 27 вересня 2015 р. у с. Олексіївка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.

ЛГО – Лашкул Георгій Олексійович, 1946 р. н. Записали О. Босий, Л. Боса, А. Журавльова 29 вересня 2015 р. у м. Бобринці Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.

ЛМВ – Лукасевич Марія Василівна, 1959 р. н. Записали Л. Боса, О. Босий, А. Журавльова 29 вересня 2015 р. у с. Коротяк Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.

ТГА – Ткаченко Георгій Афанасійович, 1938 р. н. Записали Л. Боса, О. Босий, А. Журавльова 27 вересня 2015 р. у с. Олексіївка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.

ТОД – Тороп Олена Дмитрівна, 1932 р. н. Записали Л. Боса, А. Журавльова, Т. Перегінчук 25 вересня 2015 р. у с. Олексіївка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.

ЦММ – Цвітик Микола Михайлович, 1954 р. н. Записали Л. Боса, О. Босий, А. Журавльова 26 вересня 2015 р. у с. Олексіївка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.

ІМФЕ